

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sætttryk af: *M. Eriksen* RISE SOGNS GÅRDE

OVERSICHT OVER ÆRØS HISTORIE

af Erik Kroman

AARHUS

EXPRES TRYKKERIET

1960

ÆRØS GAMLE LANDSSEGL
Seglbilledet viser en af bølger opstående høj
flankeret af to træer. Omskriften lyder:
Sigillum habitantibus in Erre
(Ærøs indbyggeres segl)

Voldsteder af borge og andre forsvarsanlæg ved Ærøs kyster fra den ældre middelalder vidner om de voldsomme begivenheder, der må have fundet sted kort før den tid, da man i 2. halvdel af 12. århundrede begynder at møde Ærøs navn i historiske dokumenter. Under pres af de fremrykkende Tyskere havde Venderne, de slaviske folk på Tysklands nordkyst, fra slutningen af 11. århundrede kastet sig over de danske øer. Under de svage konger og navnlig i borgerkrigene i midten af 12. århundrede, da forskellige tronprætendenter sloges om magten, tiltog Vendernes hærgninger i en sådan grad, at man ingen steder i landet kunde vide sig sikker. Ifølge Saxo lå store strækninger af Sjælland i øst og syd øde. På Fyn var der næsten ingen indbyggere tilbage. Kun Falstringerne satte sig tappert til modværge, mens Lolland søgte at skaffe sig fred ved at betale til fjenderne. De øvrige øer lå øde hen. 1157 skal Fyn være blevet hjem søgt i en sådan grad, at øens opkomst næppe syntes mulig. Odense skal ved den lejlighed være blevet brændt af Venderne. Selv østkysten af Jylland var udsat for hærgninger og plyndringer. Rundt om på de sydlige øer begyndte Venderne at sætte sig fast. At det er gået hårdt ud over Ærø, som med sin lange kystlinje og med vige, der gik dybt ind i landet, var umulig at forsvare med øens egne kræfter, er en selvfølge. Det er betegnende, at da Ærø første gang nævnes — i et islandsk skjaldedigt — er det i anledning af en kamp mellem Sigurd Slembe og Venderne »suðr við Erri« 1137, hvor Sigurd Slembe ryddede 6 venderskibe. Sandsynligvis har Ven-

derne også her begyndt at bosætte sig. Navneforskerne udleder navnet Vindeballe af Vender; jfr. Vindeby på Tåsinge. Vendepunktet kom, da Valdemar d. Store, som blev enekonge 1157, sammen med biskop Absalon tog kampen op mod Venderne. 1167 lykkedes det at erobre deres hovedsæde Rygen med borgen Arkona og templet for guden Svantevit. Dette betød dog langtfra afslutningen af venderkrigene. Ifølge den tyske krønikeskriver Helmold kastede Venderne sig, tilskyndet af Saksernes hertug Henrik Løve, med fornyet styrke som hævn over det sydlige Danmark og oversvømmede mange af Danernes øer og kyster, som de truede med undergang. De satte sig i besiddelse af de rige øer i Danernes land, som de udplyndrede, og hvorfra de bortførte talrige fanger. Helmold siger, at han har ladet sig fortælle, at man på torvedagen i Mikelenburg (Mecklenburg) har kunnet tælle ikke mindre end 700 levende danske fanger, der alle var tilfals, hvis det ikke havde skortet på købere. Han nævner i denne forbindelse særlig Als, som Slaverne uventet overfaldt, satte sig i besiddelse af hele landet, lagde kirkerne i grus og gjorde øens befolkning til fanger og dræbte dem, der satte sig til modværge. At det ved denne lejlighed også er gået ud over Ærø, kan næppe betvivles. Sandsynligvis har de to øer ligefrem måttet generobres fra Venderne. Hvad særlig Ærø angår, er den derefter blevet stærkt befæstet. Fra denne tid må det store borganlæg ved Søbygård stamme. Det ligger ved den inderste vig af Vitsø, som den gang har været tilgængelig fra Østersøen, og har skullet beskytte Vestærø. På Østærø ved Trappeskov lå ud mod Noret et andet stort anlæg med tredobbelte grave omkring. Det omtales oftere i den ældre litteratur og benævnes Absalons tårn. Selv om denne benævnelse kun kan skyldes en lærd gisning — af den stedlige befolkning kaldtes voldstedet Volden ligesom voldstedet på den modsatte side af Drejet — er der næppe tvivl om, at det efter sin type må henføres til vendertiden. På den modsatte side af øen, hvor det nu udtørrede Stokkeby nor skærer sig ind i landet, ligger på den lille odde ved mundingen af noret et andet voldsted, som ligeledes må henføres til Vendertiden, men nu næsten er helt ødelagt ved grusgravning. Anlægget her har skullet dække indsejlingen til noret, som må have været benyttet som havn, før Ærøskøbing ved midten af

13. århundrede blev anlagt. Indsejlingen var yderligere dækket af en stenbro med en smal gennemsejling. Den forsvandt, da dæmningen opførtes ved norets udtørring 1856, idet stenene anvendtes til dæmningen. På Borgnæs og andetsteds på nord- og sydkysten af Ærø har været andre forsvarsanlæg, som har afsat sig spor i stednavne og tradition og mere eller mindre tvivlsomme spor i terrainet.

I hovedstykket af kong Valdemars jordebog fra 1231 siges om »Ærræ«, at Skjoldnæs og Brunsnæs er kongelev, d.v.s. krongods, mens den øvrige ø er kongens patrimonium, d.v.s. privateje. Skjoldnæs og Brunsnæs har sandsynligvis været skovdistrikter, dels på den vestlige halvø, som endnu bærer navnet Skjoldnæs, dels i det nuværende Marstal sogn, hvor øens største skovdistrikt lå langt ned i tiden, og hvor Mejer i sit kort fra 1646 har navnet Brandsnisholt, på samme måde som større skovdistrikter andetsteds tilhørte kongen ud fra den regel, at det, som ingen ejer, ejes af kongen. Hvorledes det øvrige af Ærø er blevet kongens privateje, er mere usikkert, men det synes nærliggende, at det er blevet tillagt kongen ved afslutningen af kampene på øen, for at han kunde sikre forsvaret af denne vigtige forpost ud mod Østersøen. Indtægterne af øen har skullet afgive den økonomiske baggrund for forsvaret.

Når det hedder i jordebogen, at den øvrige ø var kongens privateje, er det i øvrigt ikke helt korrekt, for så vidt som kirken havde fået en meget betydelig andel af godset som sin part, idet et stort antal gårde var blevet henlagt dels til biskoppen og kapitlet i Odense, dels til to klostre på Fyn, munkeklosteret Holme kloster (nu Brahetrolleborg) og nonneklosteret Dalum kloster.

At Ærø eller hovedparten af Ærø var blevet kongens patrimonium fik meget vidtrækkende følger for øen og blev i ikke ringe grad bestemmende for dens skæbne i de følgende århundreder. Mens krongodset gik i arv fra den ene konge til den anden, kunde kongen disponere frit over sit privatgods, og ved arv eller på anden måde kunde det gå over i sidelinjerne. Meget hurtigt synes kongens gods på Ærø at være kommet over på andre hænder. En slægtning af kongehuset, Valdemar, som c. 1187 blev biskop i Slesvig, havde oprindelig stået i stor yndest hos kong Valdemar,

som gav ham andel i sit privatgods. At han helt eller delvis har været i besiddelse af det kongelige gods på Ærø, fremgår af, at han skænkede et antal gårde på øen til Slesvig kapitel. Ved hans oprør mod kongen og hans tilfangetagelse 1193 er hans rettigheder på øen dog hurtigt kommet tilbage til kongen.

En ganske anderledes langtrækkende virkning fik det, at de kongelige ejendomme på Ærø som medgift eller ved arv kom i de brandenburgske markgrevers besiddelse gennem markgrev Johans ægteskab med Valdemar Sejrs datter Sofie c. 1232. Der er i en brandenburgsk kopibog bevaret en traktat fra 1277, hvorved Ærø indgår i en byttehandel mellem markgrev Johans sønnesønner Johan og Otto og fyrst Witslav af Rygen, således at Ærø overdrages til fyrsten af Rygen, mens markgreverne overtager et område i Forpommern med byen Rügenwalde, som var i den rügenske fyrstes besiddelse. Aftalen er næppe bragt til udførelse. Der er intet, der tyder på, at fyrsten af Rügen har været i besiddelse af Ærø. Derimod ser man endnu adskillige år efter øen i Brandenburgernes eje. De brandenburgske markgrever af det ascaniske hus var kraftige, energiske fyrster, som i deres hjemland under kampe med Slaverne stadig udvidede deres herredømme og anlagde byer og borge. At de også på Ærø har været virksomme, kan næppe betvivles. Der er således ikke tvivl om, at det må være Brandenerne, som har grundlagt Ærøskøbing, hvis oprindelige navn var Visby, o. midten af 13. århundrede, ikke længe efter deres overtagelse af øen. Øens gamle romanske kirke, som blev nedrevet, da den nye kirke 1758 opførtes, må have været opført c. 1250 at dømme efter den endnu bevarede senromanske døbefond. Byplanen med de lige gader, som skærer hinanden i rette vinkler, og med det rektangulære torv midt i byen og ved siden af dette atter kirkepladsen viser nøje slægtskab med den almindelige byplan i de nordtyske byer. At de også har sørget for, at Øens forsvar var på højde med tidens krav, er utvivlsomt. Det er sandsynligvis fra dem, det ejendommelige store dobbeltvoldsted ved den vestlige ende af Drejet må stamme. Prøvegravninger, som blev foretaget i efteråret 1959 og bekostet af Rise sparekasse, viser, at det har haft brede, over 2 meter dybe voldgrave. Anlægget har formodentlig skullet afløse det ældre forsvarsanlæg fra Absalontiden ved den østlige

ende af Drejet, som nu ikke længere var på højde med tidens forsvarsteknik.

I det ovennævnte dokument fra 1277 siges, at markgreverne overdrager til fyrsten af Rygen deres besiddelser i Danmark, Ærø, nemlig Seboy og Grosbol. De to lokaliteter må være to borge, som besiddelserne på øen har været underlagt. Seboy kan kun være den stærkt befæstede borg på voldstedet ved Søbygård. Grosbol må utvivlsomt være det i flere dokumenter igennem middelalderen nævnte Ærø slot eller Ærøhus. I et tingsvidne af Ærø landsting 1398 siges, at det er udstedt på det rette ting foran slottet. Da tinget — utvivlsomt fra ældgammel tid — lå ved Rise kirke, øens gamle hovedkirke — man siger endnu oppe ting (oppe på tinget) om den trekantede plads ved kirken — må slottet antages at have ligget her, formodentlig sydøst for kirken, hvor senere tinghuset lå. Der er dog ingen synlige spor af det.

Forholdet mellem det brandenburgske markgrevehus og det danske kongehus var i almindelighed særdeles godt, og der blev gentagne gange knyttet ægteskabsforbindelser mellem de to fyrstehuse. Under Erik Menveds bestræbelser for at udvide sit herredømme i Nordtyskland opstod der imidlertid en konflikt mellem de danske og de brandenburgske interesser, hvad der omsider førte til åben krig mellem Erik Menved og hans brandenburgske slægtning, den ridderlige markgrev Valdemar. Stridighederne mellem de to fyrster måtte bringe Ærø, som var i markgrev Valdemars besiddelse, i farezonen, og det må opfattes som et forsøg fra Valdemars side på at redde hans lille danske besiddelse, som det var ham umuligt at forsvare, at han 1315 midt under krigen forlenede den til en af den danske konges betroede mænd, ridderen Laurids Jonsen. I kampene i Nordtyskland holdt de to fyrster hinanden nogenlunde i skak og sluttede 1317 forlig. Kort efter, 1319, døde markgrev Valdemar pludselig uden at efterlade sig arvinger, og da den markgrevelige slægt året efter uddøde med Valdemars mindreårige nevø, ophørte hermed de brandenburgske krav på Ærø. 1320 døde også Erik Menved og afløstes af broderen Christoffer II. Laurids Jonsen stod i begyndelsen højt i den nye konges gunst og blev kong Christoffers drost, men 1323 fratog kongen ham Ærø, og Laurids Jonsen blev efter-

hånden en af hovedlederne i oprøret mod kong Christoffer, som endte med kongens fordrivelse 1326, hvorefter den unge hertug Valdemar med støtte af sin onkel grev Gert besteg tronen. Laurids Jonsen fik nu atter Ærø tilbage og blev yderligere forlenet med Langeland. Under de opløste forhold i den følgende tid havde Laurids Jonsen Ærø og Langeland omtrent som eneherre. Han var imidlertid under et stadigt pres af grev Gert, som ønskede at blive herre over de to øer, og 1331 måtte han pantsætte Ærø til grev Gert, mens han beholdt Langeland til sin død 1340, hvorefter hans sønner overgav øen til kong Valdemar Atterdag, som nu begyndte atter at samle det splittede rige.

Med Ærøs overdragelse til grev Gert begyndte Ærøs århundredlange forbindelse med hertugdømmerne, som — med afbrydelser — varede til 1864. Valdemar Atterdag synes en tid at have været i besiddelse af øen, men 1398, da det ovenomtalte dokument blev udstedt på Ærø landsting, var den i grev Gerts sønnesøn Gerhard IIs besiddelse. Under de langvarige kampe mellem Erik af Pommern og de holstenske grever lykkedes det kongen 1410 at erobre Ærø og Als, og ved freden i Vordingborg 1435 beholdt han Ærø. Efter kong Eriks fordrivelse 1439 overlod rigsrådet imidlertid øen til hertug Adolf ved forliget i Lübeck. Ved hertug Adolfs død 1460 uddøde imidlertid hertuginjen, og sammen med Sønderjylland og Holsten kom Ærø til Christian I, nu som en del af Sønderjylland. I modsætning til kongeriget, som var et valgrike, blev hertugdømmerne betragtet som arvelige i kongeslægten og blev derfor gang på gang underkastet delinger mellem kongesønnerne. Både ved delingen 1490 mellem Kong Hans og hertug Frederik og ved delingen 1544 mellem Christian III og Hans d. Ældre og Adolf blev Ærø ved den kongelige del. Efter Christian IIIs død 1559 tilfaldt øen sammen med Als Christian IIIs dronning Dorothea som livgeding.

Uden hensyn til de skiftende politiske forhold og de forskellige herrer har øens beboere levet deres eget liv og dyrket jorden som deres fædre. Fra urgammel tid blev markerne drevet i fællesskab, og på gadestævne vedtog man, når de forskellige markarbejder skulle begynde. Jorderne var opdelt i lange, smalle agre, og de forskellige gårde havde deres marker spredt mellem hinanden. Afgifterne var fastsat i gammel tid og synes at have været de

samme middelalderen igennem trods de skiftende herrer. Ifølge kong Valdemars jordebog var afgiften af øen 30 mark annone, 0: byg og rug, 10 mark sølv og 3 mark byg og 1 mark hvede. Det svarer ret nøje til de afgifter, man ser, der svares af øen på kong Hans's tid, da de første regnskaber er bevaret. Det fremgår af disse regnskaber, at pengeafgiften svares af »bønderne« (bunden), 0: selvejerne, som således kan konstateres allerede i meget gammel tid. De spillede en særlig rolle i retslivet og formodentlig også i den militære organisation. I det gamle tingsvidne fra 1398 er de 8 af vidnerne udtaget blandt dem. De øvrige 4 er borgmesteren og 3 rådmænd fra »Visby«, det nuværende Ærøskøbing. Selvejergårdene lå spredt over hele øen. Særlig kan nævnes Slæbøl ved Stokkeby, nu Slippen, og Ludsgård, nu Lunds-gård, ved Tranderup. Slægten Lud på den sidstnævnte gård var den eneste på øen, som hævdede sig op i adelsstanden. Den var på kong Hans' tid indgiftet i langelandske adelslægter, men uddøde i første halvdel af det 16. århundrede. Det sidste mandlige medlem af slægten, Mads Lud, nævnes til o. 1540. De bønder, som ikke var selvejere, benævnes i regnskaberne landsæder (lansten). De var fæstere dels under landsherren, dels under de gejstlige institutioner. I slutningen af middelalderen og efter reformationen fandt der visse forskydninger sted, idet kongen erhvervede det tidligere gejstlige gods, og adelen nu også kom i besiddelse af en del gårde. De to gamle godser blev i slutningen af middelalderen udstykket i bøndergårde som mange andre gamle godser i landet.

I de bevarede skattelister fra slutningen af middelalderen har man fuldstændige fortegnelser over skatteyderne i alle landsbyerne over hele øen. Det fremgår af disse, at man i stor udstrækning havde gamle slægtsnavne, og også fornavnene har betydelig interesse og giver stof til interessante studier over navnegivningen på Ærø. Men ved overgangen til den nyere tid blev de gamle slægtsnavne umoderne og erstattedes af patronymikon dannet af faderens fornavn med tilføjelse af sen, og kun ganske enkelte slægtsnavne, som regel mere udbredte navne, bevaredes. Samtidig forsvandt også de mere særprægede fornavne. Resultatet var, at navnene i den brede befolkning fik et meget ensartet præg, idet man kun benyttede et fåtal navne, som regel af kriste-

lig oprindelse. Tendensen var ikke særlig for Ærø, men i det væsentlige fælles for hele Norden, mens bevægelsen f. eks. i Tyskland gik i modsat retning, således at faste slægtsnavne der blev det almindelige.

Øen havde fra gammel tid kun tre kirkesogne, Rise, Tranderup og Bregninge. Rise sogn var langt det største og omfattede c. halvdelen af Øen, idet også det nuværende Marstal sogn, som i middelalderen for en stor del var skovklædt, hørte til Rise kirke. Kirkerne i alle 3 sogne må være bygget omkring midten af 13. århundrede, men har utvivlsomt afløst ældre trækirker. Kirken i Rise er som hovedkirken sandsynligvis den ældste, men den er ombygget og udvidet flere gange allerede i middelalderen. Den ejedes af kapitlet i Odense, st. Knudsbrødrene. Omtrent på samme tid blev også den gamle kirke i Ærøskøbing bygget, samtidig med at byen som tidligere nævnt blev anlagt. Kirken i Ærøskøbing skal oprindelig have været anneks til Tranderup kirke. I den senere middelalder blev der bygget endnu en kirke i Rise sogn. Det var imidlertid ikke en sognekirke, men sandsynligvis en art valfartskirke. Den blev bygget yderst på klinten mod Østersøen ved Vejsnæsbugten og hed st. Alberts kirke og må altså have været viet til st. Albert, en bøhmisk helgen, der døde som martyr 997 under forsøg på at omvende Østpreusserne. Formodentlig er den bygget henimod midten af 15. århundrede. At dyrkelsen af st. Albert har slået stærkt an i den ærøske befolkning, ses af, at man i stor udstrækning opkaldte børnene efter st. Albert. Bevægelsen har været stærkt stigende i slutningen af middelalderen. Op imod reformationen hed c. 10 pct. af alle mænd Albert. Navnet Albert er som bekendt endnu et karakteristisk ærøsk navn. Efter reformationen gik helgenen hurtigt i glemme, og kirken forfaldt. En del af stenene skal være blevet brugt til udvidelsen af Rise kirke 1698. På udskiftningstiden var stedet ligesom hele kysten ved Vejsnæsbugten bevokset med tjørn, og 1834 blev pladsen ryddet. Stedet er nu dels overpløjet, dels styrtet i havet. Kirkens ejendommelige beliggenhed har givet anledning til mange sagn.

Den øverste verdslige styrelse på Ærø var i slutningen af middelalderen underlagt en foged, vel som regel af lavadelig slægt, som styrede øen på landsherrens vegne. I den tidligere

middelalder nævnes undertiden højadelige lensmænd, således var ridderen Nicolaus Rønnow, kaldet Kerl, 1393 og 98 hertug Gerhards hovedsmand, d.v.s. lensmand, på Ærø. Hans søn, ridderen Tymme Rønnow, gik over til kongens parti og var 1419 Erik af Pommerns lensmand på øen. 1422 faldt han under de danskes angreb på borgen i Tønder.

På grund af Ærøs udsatte beliggenhed var øen også efter Vendertiden gentagne gange genstand for fjendtlige hærgninger, således 1224 under Valdemar Sejrs fangenskab, da årbøgerne kort oplyser: *Erra vastata est*, Ærø blev hærget, og 1407 og 1509, da Ærø var genstand for angreb af Lybækkerne. Også under grevefejden skal Ærø være blevet plyndret.

Mens Ærø ved delingerne af Sønderjylland 1490 og 1544 var forblevet ved den kongelige del, kom Øen ved den nye deling, som Frederik II foretog, da han 1564 tildelte sin broder Hans d. Yngre en trediedel af sine besiddelser i hertugdømmerne, til hertug Hans. Da Øen hørte til enkedronning Dorotheas livgeding, kunde hertugen dog først overtage den ved hendes død 1571. Hertug Hans var en overordentlig energisk fyrste. Overalt i sine besiddelser anlagde han godser, byggede slotte, udtørrede moser og ryddede skove. Den tidligere talrige adel i hans besiddelser blev udkøbt. Godskøbene og de store byggearbejder, hvortil kom den kostbare hofholdning på Sønderborg slot og opdragelsen af hans store børneflokk — i to ægteskaber havde han 23 børn — krævede store summer, som han i det væsentlige skaffede tilveje ved en hårdhændet udnyttelse af sine besiddelser. Midlet hertil var navnlig hans oprettelse af godser, som blev drevet ved bøndernes hoveri. Også på Ærø kom hans virksomhed til at sætte sig dybe spor. Han genoprettede Søbygård ved atter at samle de gårde, hvori det tidligere gods var blevet delt, hvortil yderligere blev lagt en del af Lebys jord, Lebykobbøl, og i en opdæmmed sø ved foden af det gamle voldsted byggede han det slotsagtige nye Søbygård. Det nævnes første gang 1590, da hertugen har dateret et brev på gården. Ved Vejsnæsbugten på sydsiden af øen oprettede han godset Gråsten (Gravenstein). Hovedbygningen var ret uanselig. Den nævnes første gang 1579, da de kongelige udsendinge mødtes med hertugen på hans jagthus Gråsten for at forhandle om kirkegodset. Endelig anlagde han, formodentlig på

et lidt senere tidspunkt, på Østærø godset Gudsgave (Gottesgabe) i en tidligere skovegn. Også på Ærø opkøbte han, hvad der fandtes af privatgods. I sit testamente nævner han, at han på Ærø har købt gods for 14500 rdlr. Der var dog også efter hertug Hans d. Yngres tid enkelte gårde og grundstykker, som havde karakter af selveje. Ved overdragelsen af besiddelserne til hertug Hans havde kongen oprindeligt forbeholdt sig kirkegodset på Als og Ærø, men efter Hans d. Ældres død, da kongen anerkendte Hans d. Yngres ret til del i dennes besiddelser, erhvervede hertugen også dette gods 1584. Kirkerne vedblev dog stadig at høre under kongen og var underlagt Fyns biskop.

Trods store anstrengelser fra hertug Hans' side opnåede han aldrig lige så lidt som sine efterfølgere at blive ligestillet med de ældre linjer og fik således ikke del i hertugdømmernes fællesregning. De fyrstelige rettigheder var dog ingenlunde uden betydning, idet hverken hertugerne selv eller deres undersåtter sorterede under den danske regering eller danske myndigheder. Den eneste, de var underordnet, var kongen selv, som i påkommende tilfælde kunde gribe ind ved særlige nedsatte kommissioner.

Hertug Hans d. Yngre døde 1622. Ved sit testamente fulgte han kongeslægts traditioner og delte sit hertugdømme mellem sine sønner. Ærø tilfaldt hans ældste søn hertug Christian. Han tog bolig på Gråsten, hvor han levede stilfærdigt og beskedent i et anerkendt konkubinatsforhold med Cathrine Gribels fra Neumünster, med hvem han havde en datter Sofie Hedvig, opkaldt efter hertuginde af Glücksborg, som stod fadder ved hendes dåb. Han oprettede 1626 endnu en hovedgård, den lille herregård Voderup, bl. a. af et par gårde, Voderup, som i sin tid havde tilhørt kapitlet i Odense. I hertug Christians tid indtraf kejserkrigen, hvorunder et rytterregiment tyske hjælpetropper 1626 overførtes til øen. »Til ihukommelse for vore efterkommere« indførtes i Ærøskøbing rådstueprotokol en notits, hvori det bl. a. hedder: »hvorledes de med både borger og bonden fore frem i de 8 uger, skal manges fattige mand føle, sålænge luft i dennem«. En betydelig ulykke ramte Ærøskøbing i hans tid, da en stor del af byen 22. april 1629 i løbet af et par timer nedbrændte.

Hertug Christian var særlig nær knyttet til broderen Philip af Glücksborg, og 1628 skænkede han godset Gudsgave med Øst-

ærø samt byerne Rising (Lille Rise) og Stokkeby til hertug Philips ældste søn Hans, således at gaven skulde være uden indflydelse på den arv, hertug Philip kunde tilkomme efter ham. Da hertug Christian døde 1633 på Gråsten, vilde de øvrige arvinger dog ikke anerkende dette, og omsider enedes man ved et forlig i Eckernførde 6. febr. 1634 om at dele Ærø i fire dele mellem hertugens tre brødre Frederik, Philip og Joachim Ernst og brodersønnen Hans Christian. Ved fordelingen, der foregik ved lodtrækning, fik hertug Frederik af Nordborg Gråsten, hertug Philip af Glücksborg Voderup og Ærøskøbing, hertug Joachim Ernst af Pløn Søbygård og hertug Hans Christian af Sønderborg Gudsgave uden Stokkeby og Lille Rise. Ved et gavebrev 14. nov. 1629 havde hertugen med familiens godkendelse skænket et nyopført hus i Ærøskøbing og øen Dejro til Cathrine Gribels. Det omtalte hus solgte Cathrine Gribels kort efter til hertug Philip for 1000 rdlr., og han oprettede heraf øens 5. herregård, Købinghof, hvortil jorderne fra nedlagte gårde i Stokkeby blev henlagt, hvorefter han 1639 skænkede det nye gods til sin hustru Sofie Hedvig. Allerede 1682 blev jorderne, herremarken, udlejet til borgerne i Ærøskøbing, som 1721 købte dem af hertugen. Bygningen i Ærøskøbing, »Herregården«, blev solgt 1706 og blev senere købmandsgård.

1635 havde hertug Philip købt Gråsten af hertug Frederik af Nordborg, og øen var derefter delt mellem de 3 hertuginjer Glücksborg, Pløn og Sønderborg.

Hübertz har i sin Beskrivelse over Ærø skildret de uheldige følger af delingen i meget mørke farver. Der er dog næppe grund til at tro, at delingen i sig selv har haft særlig skadelige følger for befolkningen. Det er en betydelig overdrivelse, når han taler om det store antal betjente, der ansattes. Der var i hver hertugs del af øen en amtsskriver, senere kaldet amtsforvalter, som administrerede området på hertugens vegne, og på hver herregård en foged, som sammen med en karl (fussknecht) og et par piger var det eneste personale på gården. Dommeren var som regel en af bønderne. Til tingene var der knyttet sandemænd, ligeledes udtaget blandt bønderne. De havde blandt andet det hverv at besætte gårdene. Mens hertug Christian selv havde drevet herregårdene, blev det senere almindeligt at bortforpakte dem, og det var da

hyppigt amtsskriverne, der havde dem i forpagtning. Mellem de hertugelige forpagtere og bønderne var der ikke sjældent brydninger.

Der er mere grund til at hæfte sig ved de heldige følger af delingen, at Ærøskøbings monopol på handelen på hele øen trods de løfter, der var givet byen ved delingen, hurtigt blev brudt og gav råderum for frisk initiativ både på Østærø og på Vestærø. På Østærø voksede Marstal frem som en driftig skipperby, og på Vestærø fik Søby, hvorfra der var overfart til Mommark på Als, også en vis betydning. Det var dog her som overalt i Danmark en mørk tid for bondestanden. Det skyldtes for en væsentlig del de forældede driftsformer for landbruget og ikke mindst de nedadgående kornpriser, som var en følge af konjunkturerne på verdensmarkedet. Hertil kom det tyngende hoveri på herregårdene og for Gråstens amt, 3: Rise og Tranderup sogne samt Østerbregninge, Ærøskøbings handelsmonopol, som tvang bønderne til at sælge deres frembringelser til købmændene i Ærøskøbing, selv om de andetsteds f. eks. i Marstal kunde opnå højere priser, og ligeledes hos dem købe, hvad de havde brug for.

En stor katastrofe for Ærø, ikke mindst for bønderne, var svenskekrigene 1658-59, da øen gennem et par år var besat af svenskerne, og efter at disse var trukket bort, af danske tropper. Svenskerne brandskattede øen og udplyndrede bønderne, så de næsten blev bragt til tiggerstaven. Det varede længe, før Ærø overvandt følgerne af krigen, og i de nærmest følgende år flygtede talrige bønder bort fra øen for at søge deres udkomne andetsteds. I traditionen mindes Svenskerne navnlig for at have ødelagt Ærøs skove. Der var dog på det tidspunkt meget lidt skov tilbage på øen, efter at den anselige skov på Østærø Drejbykov (hvoraf Trappeskov, tidligere Drappeskov, 3: Drejbykov, er en lille rest) var omhugget og gjort til agerland allerede før 1646. De småskove, der var tilbage, blev imidlertid omhugget til brændsel. Det var tilfældet med den eneste større skov, der var tilbage, Vibskov på Vejsnæs. Da der ikke var mere skov at fælde, nedbrød de bøndergåde og brændte tømmeret. Også udbygningerne til Købinghof nedbrød de og anbragte deres heste i stuerne i hovedbygningen.

De tre områder, hvori Ærø efter 1635 var delt, fik en meget forskellig skæbne. Mens den midterste del af øen, Gråsten amt, vedblev at høre til det glücksborgske hus indtil 1750 og gik i arv fra fader til søn (hertug Philip d. 1663, Christian d. 1698, Philip Ernst d. 1729 og Frederik d. 1758), fik den vestlige og østlige del, Søbygårds og Gudsgaves len, en mere omskiftelig skæbne. Søbygård ejedes af den plønse hertug Joachim Ernst (d. 1671), som mod slutningen af sin levetid erhvervede hertugdømmet Nordborg, som kongen havde inddraget 1669 efter en kommissionskendelse, mod at afstå sine rettigheder til Oldenburg. I sit testamente overlod han Nordborg til sønnen August, mens en anden søn Bernhard fik Søbygård. Først i 1676 kunde August dog overtage Nordborg, og omtrent samtidig arvede han ved Bernhards død Søbygård. 1681 opnåede han tillige at få Gudsgave. Dette gods var i 1634 tilfaldet Hans Christian af Sønderborg som arv efter hertug Christian af Ærø, men i sine bestandige pengevanskeligheder måtte han 1648 sælge det til broderen Ernst Günther, grundlæggeren af den augustenburgske hertuginje. Efter at Sønderborg 1668 var erklæret konkurs og overtaget af kongen, solgte Ernst Günther Gudsgave til en gottorpsk prins, og det tilhørte derefter medlemmer af det gottorpske fyrstehus, til det i 1681 blev beslågt af kongen med den begrundelse, at der, endskønt det var lensgods, ikke var søgt forlening på godset, hvorefter han overdrog det til hertug August som et led i transaktionerne i anledning af det oldenburgske spørgsmål. Ærø var således fra nu af delt mellem de to linjer, den glücksborgske og den nordborg-plønse. Ved hertug Augusts død 1699 tilfaldt de to ærøske godser hertug Augusts yngste søn Christian Carl, mens den ældste Joachim Frederik fik Nordborg. 1702 indgik Christian Carl imidlertid uden familiens samtykke et ikke standsmæssigt ægteskab med Dorothea Christine von Aichelberg, datter af den tidligere amtmand på Nordborg, og han måtte derefter indgå et forlig med broderen, hvorefter hans eventuelle børn opgav al arveret til såvel godserne på Ærø som de nordborg-plønse godser. De eventuelle børn skulde ikke regnes for fyrstelige, men kun for adelige, og der blev tillagt dem et særligt våben og navnet von Carlstein. Aftalen skulde dog kun gælde, så længe Joachim Frederik eller arvinger efter ham var i live. Christian Carl døde alle-

rede 1706, og i henhold til aftalen overtog broderen Joachim Frederik derefter de ærøske godser. Da den plønske hovedlinje senere på året uddøde, arvede han også de plønske besiddelser og flyttede regeringen til Pløn. Kort efter Christian Carls død fødte hans enke en søn, som fik navnet Frederik Carl v. Carlstein. Joachim Frederik døde 1722 uden at efterlade sig mandlige arvinger, og den danske konge tog sig nu af Frederik Carls sag og ophøjede både ham og hans moder i fyrstestanden, og da 1729 den sidste linje af det plønske fyrstehus uddøde, overtog Frederik Carl med kongens billigelse de plønske besiddelser og overlod til gengæld de nordborgske og ærøske godser til kongen.

1749 måtte endelig også hertugen af Glücksborg på grund af store skatterestancer ved en overenskomst dateret 23. december overlade Gråsten amt og Ærøskøbing til kongen for en sum af 347677 rdlr. cour. 1. januar 1750 overgik administrationen til den kongelige regering, og hele øen var hermed for første gang siden 1564 samlet under den danske konge. Den højtidelige overtagelse fandt dog først sted 4. marts i Ærøskøbing og 5. marts på Gråsten, da indbyggerne løstes fra deres ed til hertugen og aflagde ed til kongen i overværelse af repræsentanter for hertugen og amtmanden i Nordborg Teufel v. Pinckensee som repræsentant for kongen. 23. juni kom Frederik V selv til Ærø med et stort følge af høje statsembedsmænd. Han overnattede i herregården ved torvet, som ejedes af købmanden Peter Clausen, til hvis købmandsbod Ambrosius Stub har skrevet et vers, og overværede den følgende dag gudstjenesten i kirken, hvor han ved stedfortræder stod fadder til en dreng, som døbttes Frederik.

Kongens overtagelse af øen betød, at den blev forenet med den kongelige del af Sønderjylland, som, efter at den gottorpske del var blevet annekteret 1713, omfattede hele Sønderjylland med undtagelse af det lille glücksborgske hertugdømme. Efter arvehyldningen 1721 anså man hertugdømmet Slesvig for at være statsretlig inkorporeret i kongeriget. Inkorporeringen var imidlertid aldrig blevet efterfulgt af en administrativ indlemmelse, og hertugdømmet havde derfor stadig bevaret sine særlige institutioner og sin egen lovgivning. Indlemmelsen af Ærø i den kongelige del kom derfor ikke til at betyde en nærmere tilknytning til dansk lovgivning og til dansk sprog, tværtimod. Under hertu-

gerne havde Christian V's Danske lov været gældende på øen, mens den gamle Jyske lov, som var givet af Valdemar Sejv 1241, stadig gjaldt i den kongelige del af Sønderjylland. Da Søbygårds og Gudsgaves len 1729 var overgået til kongen, var Jyske lov blevet indført her, og nu indførtes ved patent af 2. nov. 1750 den slesvigske ret også i den øvrige del af øen. Ved siden af Jyske lov, som var gældende i civile sager, brugtes i kriminelle sager Carl Vs ret »Die Carolina«. Ærøboerne var ikke glade ved forandringen, som navnlig stillede enkerne ugunstigt. 1746 havde Marstallerne gjort indsigelse, men uden resultat. Overretten på Gottorp erklærede, at da Ærø var en del af hertugdømmet Slesvig, måtte man også adlyde dets forordninger og love. Retsvæsenet på øen blev foreløbig i det hele uforandret. Gråstens amt udgjorde ligesom tidligere en særlig retskreds. Amtsforvalteren var nu dommer. På Søbygårds og Gudsgaves ting var amtsforvalteren i Nordborg dommer, men da han kun sjældent havde lejlighed til at komme til Ærø, havde han en fuldmægtig på øen, som havde bolig på Søbygård, og som på amtsforvalterens vegne førte forsædet på tingene på Søbygård og Gudsgave. Endelig var der et særligt byting i Ærøskøbing. Tingsproget var stadig ligesom i hertugtiden dansk. Ordningen med de mange ting, som skyldtes den tidligere splittelse, var i længden urimelig, og da der i 1773 indtraf embedsledighed, idet flere tingskriverstillinger på en gang blev vakante, benyttede man lejligheden til en gennemgribende omordning af øens justitsvæsen. Samtlige ting ophævedes, og i stedet oprettedes en stad- og landret i Ærøskøbing med en landfoged og en aktuar og en koptist. Øen fik ligeledes sin egen amtsforvalter, som fik bolig i Ærøskøbing og ligeledes blev medlem af stad- og landretten. Samtidig indførtes tysk retssprog. Da befolkningen ikke forstod det tyske sprog, måtte aktuaren oversætte spørgsmålene til dansk og svarene til tysk, en fremgangsmåde, som nødvendigvis måtte falde befolkningen for brystet. Først 1842 indførtes dansk retssprog. Også toldvæsenet fortyskedes, efter at staten 1761 havde overtaget tolden, og toldbøgerne førtes på tysk indtil 1848.

Et lyspunkt i national henseende var det, at kirke og skole stadig var dansk. Fra gammel tid hørte Ærø ligesom Als under Fyns stift. Heri skete der imidlertid en forandring, da Als og Ærø

1812 udskiltes som et særligt bispedømme, der 1819 fik sin egen biskop. Selv om det ikke nationalt havde større betydning, var det dog atter et af de gamle bånd, som forbandt Ærø med kongeriget, der blev skåret over.

Fik Ærøs overgang til kongen ikke den betydning i national henseende, som man kunde have ventet, bragte den på andre punkter overordentlige resultater, som har været bestemmende for Øens udvikling lige til nutiden.

Ærø så i 1750 meget anderledes ud end nu i nutiden. Der var ingen levende hegn og ingen udflyttede gårde. Gårdene lå samlede i de gamle landsbyer, som havde ligget der fra oldtiden. Jorderne, der var delt i et utal af lodder, blev drevet i fællesskab efter oldtidsmæssige metoder og gav kun ringe udbytte; man regnede i almindelighed med tre fold. En betydelig del af jorden, c. 1750 tdr. land, hørte til de fire godser, Søbygård, Gråsten, Gudsgave og Voderup med henholdsvis 534, 483, 473 og 267 tdr. land, som blev drevet ved bøndernes hoveri. I 1760erne begyndte regeringen imidlertid at afhænde de store godskomplekser, som var i kronens besiddelse såvel i Danmark som i hertugdømmerne. Mens man i Danmark hovedsagelig solgte større samlede godser, udstykkede man i hertugdømmerne godserne i småparceller, som man solgte uden købesum til dem, der tilbød at betale den højeste årlige afgift. Det blev derved muligt for den lokale befolkning at erhverve jorden. Godserne Gråsten og Voderup blev på denne måde nedlagt og solgt 1767 og gårdene nedrevet. Af Gråstens jorder købtes dog c. 100 tdr. land til en større gård Gravendal i nærheden af, hvor den gamle hovedgård havde ligget. 1768 udstykkedes på lignende måde Gudsgave, efter at gården det foregående år var nedbrændt. Jorderne her blev for en stor del købt af Marstallerne, som i nogle år havde haft Gudsgave i forpagtning. En enkelt større gård, »Trappendal«, ved Drejet oprettedes dog. Også den er nu forlængst udstykket. »Gårdene« ved Trappeskov er endnu et minde om den. Søbygård udstykkedes 1772, men en hovedparcel på c. 100 tdr. land blev bibeholdt omkring den gamle hovedgård, den eneste af herregårdene, som fik lov at blive stående. Også denne gård er dog i nyere tid blevet stærkt reduceret ved udstykninger.

Men også den gamle bondejord nød godt af at være kommet

under nye herrer, idet de store landboreformer, som nu begyndte i Danmark, også nåede Ærø. Landsbyerne udskiftedes — i Gråstems amt 1774 og i Søbygårds og Gudsgaves len 1772-75 — og talrige gårde blev udflyttede på markerne. Kronen på værket var det, da kongen ved en deklARATION af 10. jan. 1787 skænkede samtlige fæstegårde på øen som fri ejendom til fæsterne.

Udstykningerne og de store reformer bevirkede en overordentlig forøgelse af befolkningen, fra 5118 indbyggere i 1769 til 7575 i 1803 og 9167 i 1835. Da udviklingen i landbruget ikke svarede til den stærke forøgelse af befolkningen — Hübertz, omkring 1830, mener, at det ærøske landbrug den gang endnu stod 50 for ikke at sige 100 år tilbage for landbruget på Als og i hertugdømmerne — bevirkede den i mange tilfælde yderst trange kår, men flid og nøjsomhed hjalp over de vanskelige tider, og udviklingen i 19. århundrede viste, at øen var i stand til at føde sin store befolkning.

Befolkningens stærke vækst i anden halvdel af 18. århundrede skyldtes dog ikke udelukkende jordreformerne. Overgangen til den danske konge havde også bevirket et betydeligt opsving for handel og søfart, idet de ærøske søfarende og handlende nu blev fritaget for de trykkende toldafgifter, de som hertugelige undersåtter havde måttet udrede både i Danmark og Hertugdømmerne, idet de begge steder — toldmæssigt set — var blevet betragtet som udlændinge af den mest ugunstige kategori, udlændinge uden traktater, hvorved de havde været dårligere stillet end f. eks. Hollænderne. Marstal havde allerede opnået denne fordel ved Gudsgaves og Søbygårds overgang til kronen 1729, hvad der øjeblikkelig havde bevirket et stærkt opsving for byen. Ærøskøbing havde 1741 fået indrømmet en mindre lempelse og opnåede ved indlemmelsen 1750 de samme begunstigelser som Marstal, men mistede samtidig sine privilegier på eneret til handelen på Ærø, hvad der i første omgang medførte en nedgang for byen, men de gunstige forhold for skibsfarten i slutningen af århundredet bevirkede et kraftigt opsving af handelen i begge byer. Marstals udvikling var enestående for sin tid. Fra 761 mennesker i 1781 fordobledes befolkningstallet i godt 20 år, således at byen i 1803 havde 1449 indbyggere, og dette tal voksede til 2171 i 1835. Men også Ærøskøbing fik en blomstring, hvorom de mange for-

nemme huse fra 2. halvdel af 18. århundrede endnu bærer vidne.

Englænderkrigen 1807-14 bevirkede store tab for Marstal og Ærøskøbing, idet den standsede søfarten, og en del skibe blev taget af Englænderne. 9. april 1808 blev Marstal bombarderet af to engelske fregatter, dog uden at der skete større skade, og et forsøg, som Englænderne gjorde på at bemægtige sig de c. 50 skibe, der lå i havnen, blev slået tilbage. Der blev 1809 anlagt skanser (redouter) armeret med kanoner ved Drejet, dels på det gamle voldsted Volden, dels på klinten ved Trappeskov ikke langt fra det gamle voldsted fra Vendertiden, et vidnesbyrd om, at de to gamle anlægs beliggenhed stadig havde strategisk betydning. 1812 blev den — en del større — skanse på Næbbet ved Skjoldnæs anlagt. Mens de to første atter blev sløjfet, er der endnu rester af den sidste.

Marstal havde i 1738 fået sin egen kirke, men blev først 1766 endelig udskilt fra Rise sogn. 1745 byggedes også kirke i Søby, men sognet vedblev at være anneks til Bregninge til 1869. 1758 fik Ærøskøbing en ny kirke, idet den gamle var faldefærdig og for lille til befolkningen.

De loyale følelser, som befolkningen i hertugdømmerne havde næret mod det danske kongehus, afløstes i første halvdel af 19. århundrede mange steder af had og bitterhed mod Danmark. På Ærø, hvor kirke og skole altid havde været dansk, var der dog ingen jordbund for Slesvig-Holstenismen. De forskellige tyske anslag mod danskheden var sket imod befolkningens ønske, og det hilstes med glæde her som andetsteds i det dansktalende Sønderjylland, da sprogreskriptet 1840 genindførte dansk retssprog, og da oprørsfaklen tændtes 1848, stod den ærøske befolkning, særlig anført af pastor P. C. J. Rasmussen i Marstal, helt på den danske side. Krigen 1864 bragte endelig Ærøs genforening med moderlandet, og 1. april 1867 indlemmedes øen i kongeriget og blev lagt under Svendborg amt. Øen fik sin egen folketingsmand (Steenstrup), og inden længe var Ærøboerne stærkt optaget af det politiske liv i kongeriget. Mens landboerne hovedsagelig var venstremænd, var de to byer, navnlig Marstal, stærkt konservative. Særlig i provisorietiden gik bølgerne højt, men udviklingen har forlængst lært de to partier, at der er mere, der forbinder end skiller dem. Samtidig har også andre partier vundet til-

slutning på øen, og det politiske billede er nu mere broget, end det var i fortiden.

Havde det ærøske landbrug endnu i første halvdel af 19. århundrede stået tilbage for det øvrige Sønderjylland, har det i sidste halvdel af 19. århundrede og i dette århundrede forlængst indvundet det forsømte og står nu i retning af intensiv drift ikke tilbage for andre egne. Den stærke udstykning af jorden er til dels blevet fortsat, og mange nye småbrug er oprettet. O. 1850 solgte Marstallerne de tidligere herregårdsjorder til landboere fra sognet og fra den øvrige ø, og der opstod her en tæt bebyggelse af småparcellister, som i mange år for en del supplerede deres indtægter ved arbejde på skibsværfterne i Marstal. Nyt land indvandedes ved inddæmningerne af Gråstens nor og Stokkeby nor 1856 og af Vitsø ved Søby. Øens indbyggerantal var derfor i mange år stærkt stigende: fra 9167 i 1835 til 11418 i 1860 og 12509 i 1901. Landbrugets fremgang og den intensive dyrkning af jorden medførte, at udstykningen ikke bragte fattigdom, men at tværtimod en jævn velstand har været karakteristisk for øen. Et vidnesbyrd om den udbredte velstand på øen er det ikke mindst, at de ærøske sparekasser har et indestående af c. 50 1/2 million kroner og en reservekapital på c. 6 millioner. Sparekassernes overskud er i betydelig udstrækning blevet anvendt til almennyttige formål.

Befolkningsstigningen er i nyere tid blevet afbalanceret af betydelig udvandring, navnlig i stor udstrækning til Amerika, hvor talrige farmere i the midwest, Minnesota, Iowa og Nebraska, er af ærøsk afstamning.

Ærø's indlemmelse i kongeriget 1864 fik også vidtrækkende følger for søfart og handel. Mens øen tidligere havde haft sine handelsforbindelser med hertugdømmerne, måtte den nu orientere sig mod nord, og i stedet for den gamle færgeforbindelse med Mommark har Ærø fået færger fra Ærøskøbing til Svendborg, fra Marstal til Rudkøbing og fra Søby til Fåborg. Marstals søfart var vokset op på handelen mellem kongeriget og hertugdømmerne. Afbrydelsen af denne gamle forbindelse blev, tværtimod hvad man skulde have ventet, udgangspunktet for det store opsving af Marstals søfart, som førte Marstals skibe ud over alle have, idet man måtte søge nye veje for skibsfarten. Den store

periode i Marstals skibsfart varede til den første verdenskrig, da krigsforlis og bortsalg ryddede op i den store flåde. Selv om skibsflåden nu er stærkt reduceret, har byen utvivlsomt stadig livsbetingelser, hvad også årene siden den første verdenskrig har vist. Den interessante havn og det friske vand ved Østersøen lokker i den nyeste tid stadig flere turister til byen.

Ærøskøbing er stadig øens hovedstad og sæde for øvrigheden. Dens hyggelige gader med de mange gamle, velholdte huse har en særlig atmosfære og en egen H. C. Andersen stemning, som har gjort byen til Æventyrbyen med næsten international berømmelse og tillokker et stadig voksende antal turister fra mange lande.

Flere og flere har også fået øje for den særlige charme ved selve øen, de store bakkedrag med de vide udsigter, mod vest mod Als og det sønderjyske fastland helt ned til Kielerfjord, mod nord og øst over småøerne til Fyn og Langeland og mod syd over den åbne Østersø, de frodige, velholdte marker og de venlige landsbyer, hvor man endnu finder enkelte af de gamle eenlængede gårde, som tidligere var den sædvanlige type på øen.